

بازتاب شکل‌گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال‌های زرین فام دوره‌ی سلجوقیان؛ پیدایش طبقه متوسط و مردمی شدن هنر^۱

هانیه نیک‌خواه*، محمد خزایی**، غلامعلی حاتم***، جواد نیستانی****

چکیده

سفال زرین‌فام که از سده‌های ششم تا هشتم هجری قمری در ایران رواجی چشمگیر داشت، کمابیش هم‌زمان با حکمرانی سلجوقیان بر ایران، پدیدار شد. واکاوی این آثار علاوه بر جنبه‌های فنی، ساختاری و زیبایی‌شناسی؛ گاه تصویری روشن از وضعیت این دوره از منظر سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی را پیش روی ما می‌گذارد. در این پژوهش تلاش بر این است که به هدف شناسایی شرایط و شاکله‌های اجتماعی این دوره؛ سفال زرین فام سده ششم ه.ق. مورد بررسی و بازشناسی قرار گیرد. پیدایش و رواج شایان درنگ و فزاینده‌ی این سفالینه‌های نفیس در دوره سلجوقیان، پرسش‌هایی را به ذهن متبادر می‌سازد، که این نوشتار نیز در پی یافتن پاسخ آنها می‌باشد. آیا می‌توان تفسیری جامعه‌شناختی برای این پدیده‌ی نوظهور هنری ارائه کرد و به بازنمایی شرایط جامعه ایران و واقعیت‌های پنهان در آن دوره پرداخت؟ آیا می‌توان با بررسی نقوش این سفال‌ها، که همواره بُعد زیبایی‌شناسی آنها مورد توجه بوده است، بخشی از تاریخ اجتماعی هنر در دوره سلجوقیان را شناسایی کرد؟ هدف پژوهش حاضر، تفسیر چگونگی بازتاب شرایط اجتماعی بر سفال‌های زرین فام سده ششم ه.ق. و تبیین بروز دو پدیده اجتماعی یعنی شکل‌گیری طبقات جدید در جامعه

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری پژوهش هنر در دانشگاه تربیت مدرس با عنوان «واکاوی خاستگاه سفال زرین فام ایران (تحلیل و بازشناسی نمادگراییانه نقوش)» با راهنمایی آقای دکتر محمد خزایی، آقای دکتر غلامعلی حاتم به عنوان استاد مشاور اول و آقای دکتر جواد نیستانی به عنوان استاد مشاور دوم است. * دانشجوی دکتری رشته پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس (H.nikkhah@modares.ac.ir) ** نویسنده‌ی مسئول: دانشیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس (Mohamad.khazaie@gmail.com) *** استاد دانشکده هنر دانشگاه تهران **** استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس (jneyestani@modares.ac.ir) تاریخ دریافت: ۹۱/۰۱/۳۱ - تاریخ تأیید: ۹۱/۰۶/۰۶

شهری و مردمی شدن هنر در این زمان می‌باشد. مبنای کار این جستار از لحاظ نظری، انگاره‌های جامعه‌شناختی است. روش پژوهش نیز تحلیل مستندات تاریخی مکتوب و عینی - آثار هنری - بوده و داده‌های جمع‌آوری شده به روش توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته و در پاره‌ای موارد نیز رهیافتی تطبیقی استفاده شده است. نتیجه آنکه، به نظر می‌رسد رشد طبقه متوسط، یکی از دلایل ظهور و نیز سبب رونق تولید سفال زرین فام و این خود سرآغاز دسترسی همگانی به هنر و تمایل به ترسیم موضوع‌های روزمره و واقع‌گرا در این دوره باشد.

واژه‌های کلیدی: سفال زرین فام، سلجوقیان، طبقه متوسط، هنر مردمی، هنر واقع‌گرایانه.

مقدمه

یکی از عالی‌ترین نمونه‌های سفال اسلامی، زرین فام است. در دوره سلجوقیان، ساخت سفال‌هایی با شکل و نقش جدید، به روشی نو آغاز شد. نقوش و ساختار این سفال‌ها بارها توسط پژوهشگران مورد بررسی‌های سبک‌شناسی و زیبایی‌شناسی قرار گرفته، ولی تاکنون به برقراری ارتباط بین جامعه‌شناسی و هنر این دوره و بازسازی شیوه زندگی طبقات گوناگون مردم با استفاده از نقوش این دست ساخته‌ها و بررسی تطبیقی آنها توجه نشده است. متأسفانه منابع گوناگون درباره زندگی روزمره اقشار مختلف مردم و یا چگونگی تأثیرپذیری آن، مطالب زیادی به ما نمی‌گویند. از آنجا که یک دوره می‌تواند خود را در سبک آثار هنری نمایان سازد، گاه می‌توان این آفرینه‌ها را همچون کتاب تاریخ، تورقی کرده و برخی رویدادها و روش‌های زندگی مردمان را از پس نوشته‌ها و نقوش آن بازخوانی نمود. بدین ترتیب، شاید بتوان برخی نکات تاریخی نانوشته و مکتوم را به این روش، آشکار کرد و باز نمود شرایط اجتماعی و دگرگونی‌های رخ داده در آن، از طریق خوانش این نقوش انجام‌پذیر باشد. هدف اصلی این نوشتار، یافتن پاسخی برای پرسش‌هایی از این دست می‌باشد: چه عواملی سبب گردید تا سفال زرین فام به یکباره در ایران و در شهرهایی خاص، رواج یابد؟ این پدیده رهاورد کدام‌یک از دگرگونی‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و مذهبی در این دوره بود؟ آیا با بررسی این سفال‌ها می‌توان ارزش‌ها و نهادهای جامعه‌ای که در آن ساخته شده‌اند؛ بازسازی نمود؟ در این جستار، شکوفایی هنر سفالگری در دوره سلجوقیان از جنبه‌ای دیگر مورد واکاوی قرار

بازتاب شکل‌گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال‌های زرین فام دوره سلجوقیان ... ۱۰۹

خواهد گرفت و این به معنای نادیده گرفتن تلاش‌ها، نوآوری‌ها، تبدلات فرهنگی و هنری و دیگر رخداد‌های کارساز در این مقوله نیست؛ بلکه رویکردی اجتماعی و اقتصادی به این بالندگی خواهیم داشت.

گرچه کیفیت عالی، زیبایی چشمگیر، نقوش ظریف و پرکار، پیچیدگی‌های فنی ساخت لعاب زرین‌فام، مجموعه‌ای غیرقابل مقاومت را برای پژوهشگران ایجاد می‌کنند؛ ولی افزون بر جذابیت ظاهری، با وجود تنوع و تعدد سفال‌های ساخته شده در این زمان، از دلایل انتخاب سفال زرین فام برای شناسایی اوضاع اجتماعی و فرهنگی این دوره، آن است که این آثار با دقت بسیار توسط هنرمندان سازنده، تاریخ‌گذاری شده‌اند و مهم‌تر آن‌که پایگاه طبقاتی کاربری آنها نسبت به سفال‌های دیگر آشکارتر و مسجل‌تر است. از آنجا که، این سفال‌های ارزشمند، مورد استفاده درباریان و حلقه حکومتیان بودند، پس با خواسته‌ها و دغدغه‌های این طبقه ارتباط مستقیم داشته و بازتاب‌دهنده زیبایی‌شناسی و سلیقه ویژه‌ی قشر ممتاز جامعه نیز می‌باشند.

تا به حال، کمتر پژوهشی به‌طور مستقل به موضوع این نوشتار پرداخته و در بررسی‌های انجام شده، موضوعی منطبق با تحقیق حاضر به‌طور مبسوط یافت نشد. پژوهش‌های پیشین عمدتاً به صورت منتزعه در گستره‌ی جامعه‌شناسی تاریخی (سیاسی و هنر) به این موضوع پرداخته‌اند و در عرصه‌ی هنر نیز، به بررسی نقوش این سفال‌ها اکتفا شده است. در این پژوهش سعی بر آن است تا با بهره‌گیری از آثار هنری، شرایط اجتماعی دوره پر تلاطم سلجوقی واکاوی گردد. بنیاد بررسی در این جستار، بر پایه انگاره‌هایی در حوزه جامعه‌شناسی می‌باشد. این پژوهش با مفهومی میان‌رشته‌ای بر اساس هدف، از نوع بنیادی بوده و بر اساس ماهیت و روش نیز از نوع تاریخی و توصیفی است که مبتنی بر جمع‌آوری و پردازش داده‌ها اعم از هنری، تاریخی، ادبی و سیاسی می‌باشد.

سفال زرین فام دوره سلجوقیان

حکومت سلجوقیان بر ایران در سال ۴۲۹ هـ.ق با تسخیر نیشابور، آغاز و در نهایت، با جنگ طغرل سوم و تکش خوارزمشاه^۱ در سال ۵۹۰ هـ.ق بنیان حکومت آنان در ایران

۱. خوارزمشاهیان از ۴۷۰ تا ۶۲۸ ق در ایران حکومت کردند (کلیفورد ادموند باسورث، (۱۳۸۱)، *سلسله‌های اسلامی جدید: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ص ۳۴۵).

برچیده شد.^۱ در دوره سلجوقیان با تشویق و حمایت آنان، پیشرفت‌هایی بی‌همتا در گستره هنر پدید آمد که تا دوره مغولان ادامه یافت.^۲ سلجوقیان خود را پشتیبان و برانگیزنده هنر و صنعت و نمودند. برخی از هنرها در این زمان به درجه‌ای پیشرفت کردند که در تمام تاریخ ایران کمتر به آن درجه رسیدند.^۳ شاید دلیل این امر، باور پادشاهان سلجوقی باشد که هنر را از متعلقات سلطنت و خدمتگزار دین می‌دانستند.^۴ دولت سلجوقی سازمان‌دهنده نیرویی بود که شرایطی فراهم ساخت تا سبب پیشرفت هنرهای گوناگون و شکوفایی استعداد هنرمندان گردد.^۵

در گستره سفالگری، نوآوری‌های فنی برجسته‌ای در سده ششم ه. ق. انجام گرفت و این زمان نقطه عطفی در تاریخ سفال اسلامی بود. در اواخر دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان، هنر و صنعت سفالگری با ارائه طرح‌ها و روش‌های ساخت جدید به بالاترین درجه پیشرفت و اوج شکوفایی خود دست یافته بود. با آن‌که تحولات رخ داده در هنر سفالگری بی‌گمان، ریشه در دوره‌ی پیش از سلجوقیان داشته و بهترین جلوه این هنر نیز بعد از دوره حکمرانی آنها در ایران مشاهده می‌شود؛ ولی همواره انقلاب هنری در زمینه سفالگری را مقارن حکومت سلجوقیان می‌دانند و این دوره را عصر زرین سفال‌سازی به شمار می‌آورند.^۶ برای نخستین بار ساخت سفال صرفاً تجملی نیز در زمان سلجوقیان رخ داد. یکی از جلوه‌های درخشان این گونه سفال‌ها، آثاری با تزیین لعاب زرین‌فام^۷ است. این روش که بیشتر در عراق و مصر رایج بود، در قرن ششم ه. ق. به ایران راه یافت و در سراسر خاور نزدیک و اروپا دگرگونی عظیمی در زمینه ساخت سفال به وجود آورد. آنچه مسلم است، واردات یا تلاش برای ساخت این لعاب از سده‌های

۱. همان، صص ۳۶۴، ۳۶۲.

۲. احمد کمال‌الدین حلمی، (۱۳۸۳)، دولت سلجوقیان، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ص ۱۸۶.

۳. ج. کریستی ویلسن، (۱۳۶۶)، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران: فرهنگسرا، ص ۱۴۲.

۴. آرتور ایهام پوپ، (۱۳۸۴)، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه و اقتباس پرویز نائل خانلری، تهران: علمی و فرهنگی، ص ۳۲.

۵. ا. ک. لمبتون، (۱۳۷۱)، «ساختار درونی امپراتوری سلجوقی»، در: تاریخ ایران کمبریج، ج ۵، ترجمه حسن انوشه، به کوشش ج. آ. بویل، تهران: امیرکبیر، ص ۲۰۲.

۶. تاریخ صنایع ایران، صص ۱۴۴، ۱۴۳.

7. Lustre Glaze

بازتاب شکل‌گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال‌های زرین فام دوره سلجوقیان ... ۱۱۱

نخست هجری در ایران آغاز شد و پس از یک دوره فترت، در دوره سلجوقی رونق یافت و در قرن هفتم ه. ق به اوج عظمت و اعتلای خویش رسید.^۱

تصویر ۱- کاشی زرین فام نقش برجسته به رنگ مسی، کاشان، قرن ۷ ه. ق، موزه هنر اسلامی مالزی
(منبع: نگارنده)

لعاب زرین‌فام نوعی لعاب براق با جلای فلزی بود که گاه درخشش طلاگونه داشت.^۲ این لعاب، دارای ویژگی‌های منحصر به فرد و چشمگیری است که آن را شاخص نموده است. جذابیت این نوع لعاب در آن است که بدون به کارگیری طلا در ساخت آن؛ بعد از پخت، جلایی زرگون و فلزی بر روی سفال ظاهر می‌گردد (تصویر ۱). همین ویژگی باعث شد تا

۱. الیور واتسون، (۱۳۸۲)، *سفال زرین فام ایرانی*، ترجمه شکوه ذاکری، تهران: سروش، ص ۱۷.
۲. لعاب زرین فام یا لعاب‌های با جلای فلزی، در واقع لایه‌ای نازک از اتم‌های فلزات درخشان است که بر سطح لعاب پایه (لعاب آپک؛ سربی - قلعی) ایجاد می‌گردند و سفال بعد از پخت لعاب، سطحی مانند فلز جلا داده شده، یافته و مانند آینه عمل می‌کند. دلیل این ویژگی آن است که در اثر احیای نمک‌ها و اکسیدهای فلزی، فلز خالص بر روی سطح لعاب قرار گرفته و به زیبایی می‌درخشد. سطح لعاب‌های معمولی مانند فیلتر عمل کرده و نور را جذب می‌کنند، بنابراین هیچ‌گونه درخششی ندارند. ولی سطح لعاب زرین فام به گونه‌ای است که نور تقریباً به طور کامل از روی آن منعکس می‌گردد. این لعاب، طیف وسیعی از رنگ‌ها را از انعکاس کامل (مانند آینه) تا ظاهری محو و قوس و قزحی، نمایان می‌سازد. انعکاس فلزی این لعاب‌ها ممکن است شبیه طلا، مس یا نقره باشد. ظروف زرین فام دارای خاصیت ویژه‌ای هستند که با تغییر نور، رنگ‌های گوناگون به خود می‌گیرند. رنگ‌هایی که معمولاً در آثار زرین فام مشاهده می‌شوند، بسیار گسترده‌اند و شامل: طلایی، زرد براق، قهوه‌ای پرتلؤلؤ، قهوه‌ای کم‌رنگ، قهوه‌ای مایل به قرمز، قهوه‌ای کم‌رنگ مایل به کهربایی، قرمز مسی، یاقوتی، سبز روشن، سبز زیتونی و لاجوردی براق پرتاووسی می‌باشند.

- Margery Clinton, (1991), *Lustre*, Batsford, London, p. 20.

در زمانی بسیار کوتاه، این ظروف سفالین، همتا و جانشینی برای ظروف زرین و سیمین تحریم شده توسط اسلام، گشته و به کاخ‌های سلطنتی، خانه‌های اشراف و توانگران راه یافتند. این آثار، آشکارا به بازار خاص طبقه متوسط وابسته بودند و با قیمتی نازل‌تر نسبت به ظروف طلا و نقره عرضه می‌شدند و در نتیجه افرادی با دارایی پائین‌تر نسبت به فرادستان و توانگران نیز توانایی دستیابی به آنها را پیدا کرده بودند. این در حالی است که پیشتر، افراد طبقه متوسط هیچ‌گاه نمی‌توانستند ظروف زرین و سیمین را در اختیار داشته باشند و این موقعیتی مناسب برای تفاخر آنان بود.^۱ این امر، دلیل قابل قبولی برای محبوبیت سفال زرین فام در بین طبقات متوسط جامعه است. اصولاً طبقه‌ی متوسط جامعه با حصول امنیت و آرامش، از قرن چهارم هـ. ق به بعد به اشیاء سفالی توجه خاصی نشان داد. رشد روزافزون این لعاب در سده‌های میانه اسلامی را نیز می‌توان نتیجه‌ی توجه طبقه متوسط رو به رشد - که در این زمان وضع اقتصادی بهتری داشتند - به اشیاء تجملی، پنداشت. بی‌گمان، علاقه و وابستگی به این‌گونه ظروف با شباهت این لعاب به فلزات گرانبها و پیوستگی نمادین با طبقه اشراف و ثروتمند مرتبط بود.^۲

شکل‌گیری طبقات جدید اجتماعی و رشد طبقه متوسط در دوره سلجوقیان

از آنجا که محیط اجتماعی به مفهوم وسیع خود بر تعیین و رده‌بندی آثار هنری تأثیر می‌گذارد؛ بدین ترتیب، نوعی حاشیه مشترک یا هم‌پوشی بین مطالعه هنر و مطالعه اجتماع وجود دارد. امور اقتصادی نیز مستقل از امور اجتماعی - نهادی یا امور فنی نیستند و البته این ساختار طبقاتی جامعه است که هم به لحاظ سیاسی و هم اجتماعی بر چگونگی انعکاس بحران‌های اقتصادی در هنرها تأثیر می‌گذارند.^۳ بدین ترتیب، می‌توان چنین انتظار داشت که دگرگونی‌های اقتصادی جامعه با واکاوی آثار هنری به جای مانده، قابل پیگیری و تبیین باشند. طبقات اجتماعی، پدیده‌های اجتماعی را به وجود می‌آورند.^۴ «طبقه»، مفهومی آشکارا دشوار برای تعریف کردن است. عدم توافق چشمگیری میان جامعه‌شناسان

1. Oliver Watson (1975), "Persian Lustre ware From the 14th to the 19th Centuries", *LeMonde Iranien et L'Islam*, Paris, vol: 3, p.46.

2. *Lustre*, p.24.

۳. علی رامین، (به کوشش)، (۱۳۸۷)، *مبانی جامعه‌شناسی هنر*، ترجمه علی رامین، تهران: نی، صص ۵۱۴، ۱۸۶.

۴. ژرژ گورویچ، (۱۳۵۷)، *مطالعاتی درباره‌ی طبقات اجتماعی*، ترجمه باقر پرهام، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ص ۷.

مختلف دارای دیدگاه‌های نظری گوناگون درباره‌ی بنیاد طبقه وجود دارد. با وجود این، توافقی کلی وجود دارد که طبقات را ترتیبات اقتصادی درون جامعه پدید آورده است.^۱ ملاک‌های بسیاری را برای تعریف طبقه اجتماعی در نظر گرفته‌اند. حرفه، درآمد، ثروت، تفوق استعدادها، انحصار موقعیت‌ها و دسترسی به اموال از آن جمله‌اند. هر نوع مناسبات تولید مشخص، طبقات ویژه‌ای را پدید می‌آورد. ماکس وبر عقیده دارد: «طبقه عبارت است از هر نوع گروه متشکل از اشخاص دارای موقعیت طبقاتی همانند».^۲ تقسیم جامعه به طبقات گوناگون، صرفاً بر بنیاد ثروت و مقدار درآمد نیست.^۳ شیوه دیگر تعیین طبقات اجتماعی و قشرهای^۴ درون آنها، تعریف طبقه بر پایه نظام تولید یعنی رابطه افراد با ابزار تولید است.^۵ طبقه متوسط از جمله اصطلاحات بسیار رایج در علوم انسانی به ویژه جامعه‌شناسی و علوم سیاسی است. اهمیت و نقش بسیار حساس این گروه در تحولات جوامع سبب شده است تا پژوهشگران در کنار سیاستمداران، توجه ویژه‌ای بدان داشته باشند و آن را به انواع مختلف؛ بورژوا، مدرن، سنتی و تکنوکرات، کارگری و... تقسیم نمایند. گذشته از گوناگونی دیدگاه‌های متفکران، اختلاف در ملاک‌ها و ویژگی‌های این طبقه از یک سو، و نامشخص بودن قلمروی عینی و مصداقی آن از سوی دیگر و همچنین تأثیر تحولات تاریخی بر آن، سبب شده است که هر کس از زاویه دید خود، تعریفی خاص از آن ارائه دهد. مارکس در بنای فکری خود، طبقه متوسط؛ خرده بورژوازی^۶ را بین

۱. هریت بردلی، (۱۳۸۶)، *دگرگونی ساختارهای اجتماعی: طبقه و جنسیت*، ترجمه محمود متحد، تهران: آگه، ص ۵۰.

۲. *مطالعاتی درباره‌ی طبقات اجتماعی*، ص ۱۴۳.

۳. محمد حسین بحرانی، (۱۳۸۸)، *طبقه متوسط و تحولات سیاسی در ایران*، تهران: آگه، ص ۳۶.

۴. در داخل هر طبقه می‌توان قشرهای بسیار یافت. طبقات را با قشرها یکی دانستن خطر انحلال آنها را پیش می‌آورد. (*مطالعاتی درباره‌ی طبقات اجتماعی*، ص ۳۰).

۵. وبر و گیدنز، داشتن یا نداشتن مالکیت بر ابزار تولید را عامل اساسی در نظام طبقاتی جامعه می‌دانند. (*طبقه متوسط و تحولات سیاسی در ایران*، صص ۸۷، ۳۹). کارل مارکس جوامع را بر حسب شیوه تولیدشان دسته‌بندی کرد. یعنی بر اساس مناسبات میان گروه‌های مردم که برای تولید کالاها و خدمات جمع می‌شدند. اصطلاح شیوه تولید، صرفاً به شگردها و روش‌های تولید اقتصادی اشاره نمی‌کند بلکه به تقسیم کار در جامعه و توزیع قدرت، ثروت و دارایی نیز اشاره دارد؛ (*دگرگونی ساختارهای اجتماعی: طبقه و جنسیت*، ص ۵۴).

۶. مارکس، خرده بورژوازی را شامل پیشه‌وران و دهقانان می‌دانست. (*مطالعاتی درباره‌ی طبقات اجتماعی*، ص ۲۹). پیشه‌وران و کاسب‌کاران را می‌توان نوعی طبقه متوسط میان دو گروه بندی مالکان زمین و کارگران کشاورز محسوب کرد. (*دگرگونی ساختارهای اجتماعی: طبقه و جنسیت*، ص ۵۱).

طبقات پرولتاریا و سرمایه‌دار در نظر می‌گیرد.^۱ وبر نیز طبقه متوسط را آمیخته‌ای از دهقانان و پیشه‌وران می‌داند.^۲ در تعریفی دیگر طبقه متوسط شامل صاحبان وسایل تولید نمی‌شود بلکه فقط کسانی در این طبقه‌اند که بدون به کار گماردن افراد دیگر برای خود کار می‌کنند.^۳ هویت طبقه متوسط، مستلزم حداقل دو طبقه اجتماعی دیگر یعنی طبقه حاکمه و طبقه پایین اجتماعی است. طبقه متوسط، بیشتر به پیدایش جامعه جدید و افشار نوظهوری اشاره دارد که در جامعه جدید پدید آمده‌اند و در درجه اول با ویژگی‌های شهرنشینی و اشتغال تازه مشخص می‌شوند. طبقه متوسط طبقه‌ای در کنار سایر طبقات نیست بلکه خود مفهومی مستقل است که برآمده از این ایده کلی است که گویی نیروهایی جدید سر برآورده و جای نیروهای سنتی را گرفته‌اند. طبقه متوسط بیشتر با مصرف و سبک زندگی توضیح داده می‌شود.^۴ برخی پژوهشگران، طبقه متوسط را عاملی می‌دانند که باعث آمیختگی فرهنگ‌های طبقات می‌گردد. آنها از سویی ناچارند برای معیشت خود کار و تلاش کنند و از سوی دیگر برخلاف تهی‌دستان، صاحب ابزار کار و سرمایه‌اند و معمولاً مزدور کسی نیستند.^۵

پس از بیان تعریف و قلمروی مفهومی طبقه متوسط به مطالعه موردی آن در ایران می‌پردازیم. در ایران سده‌های میانه؛ طبقه متوسط عمده شامل بازرگانان شهری، کسبه و پیشه‌وران و صنعتگران بود.^۶

بنا به مستندات تاریخی، پس از برآمدن سلسله‌های مستقل ایرانی، مقررات طبقه^۷ رو به فراموشی رفته و انتقال افراد از طبقه‌ای به طبقه دیگر امکان‌پذیر بوده است؛ ولی مقام و موقعیت هر یک از طبقات و ارزش فردی و اجتماعی هر کس مشخص بود و هیچ‌کس اجازه نداشت خارج از حدود خود قدمی بر دارد.^۸ مقریزی^۹ طبقات اجتماع را در سده

۱. محسن مهاجرنیا، «طبقه متوسط در ایران»، نشریه زمانه، س ۳، ش ۲۴، ۱۳۸۳، ص ۲۲.

۲. طبقه متوسط و تحولات سیاسی در ایران، ص ۳۸.

۳. حسین ادیبی، (۱۳۵۸)، طبقه متوسط جدید در ایران، تهران: جامعه، ص ۵۶.

۴. «طبقه متوسط در ایران»، صص ۲۲-۲۴.

۵. امیرحسین آریان پور، (۱۳۵۵)، جامعه شناسی هنر، تهران: دانشگاه تهران، ص ۱۵۰.

۶. «طبقه متوسط در ایران»، ص ۲۵.

۷. در ایران پیش از اسلام، حدود و مقررات طبقاتی به شدت حکمفرما و انتقال طبقات و تغییر موقعیت اجتماعی و اقتصادی افراد جامعه، تقریباً محال بود.

۸. مرتضی راوندی، (۱۳۵۷)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۳، تهران: امیرکبیر، ص ۳۲.

۹. تقی‌الدین مقریزی، قاضی و تاریخ نگار مصری؛ ۷۶۶-۸۴۵ ق.

هشتم هـ. ق چنین بر می‌شمرد: اهل دولت، توانگران (از قبیل بازرگانان و پولدارانی که در رفاه و آسایش به سر می‌برند)، کسبه‌ای که نسبت به تجار، طبقه متوسطی هستند و بازاریانی که معاش خود را از خرید و فروش به دست می‌آورند، کشاورزان، پیشه‌وران و کارگران که در بخش صنایع کار می‌کنند و مزد می‌گیرند.^۱ فضل بن یحیی برمکی آدم‌های میانه حال را گروه چهارم جامعه معرفی می‌کند؛ که از راه تأسی به توانگران، بدیشان می‌پیوندند و در آن ردیف قرار می‌گیرند.^۲ به تدریج، تخصص و تقسیم کار نیز در بین ملل اسلامی پدیدار شد و روابط اقتصادی گسترش یافت. در قرن دوم هـ. ق در کتاب الکسب به تمایل شدید تجار جدید مسلمان برای تأمین زندگی بهتر اشاره شده است. از قرن دوم هـ. ق به بعد، تجار و بازرگانان مسلمان مقام و موقعیت ممتازی کسب کردند.^۳ در اواخر قرن سوم هـ. ق انواع ابزار خوش‌گذرانی و آماده‌سازی تجهیزات کاخ‌ها در پایتخت‌های مختلف به کار می‌رفت و این مقدمه‌ی تکلف در هنر و ادب بود.^۴ در ممالک اسلامی، سرمایه با خوشگذرانی، رابطه استوار داشت و تجار و صاحبان کسب و کار بزرگ با خرید و فروش اسباب تجمل و رفاه سر و کار داشتند.^۵ افراط در صرف مال و سخاوت، یکی از خودنمایی‌های زندگی فرادستان گردید. بلندپایگان، برای نمایش آراستگی زندگی خود، افراط در صرف و بذل مال را ضروری می‌دانستند. چنانچه کیکاووس بن اسکندر زیار نیز در اندرز خود به فرزندش در قابوسنامه به این نکته اشاره دارد: «آرایش مردم در چیزی دادن بین، و قدر هر کس به مقدار آرایش شناس».^۶ از ویژگی‌های سده‌های چهارم تا هفتم هـ. ق در ایران، گسترش و اعتلای صنعت و بازرگانی در شهرها بود.^۷ بازرگانی یکی از عوامل عمده تحولات سیاسی و اقتصادی است و رکود آن به رکود عمومی جامعه و تثبیت طبقات اجتماعی انجامیده و از رشد طبقه سوداگر^۸ و غلبه آن بر طبقه زمین‌دار جلوگیری

۱. تاریخ اجتماعی ایران، ج ۳، ص ۲۴.

۲. آدم متز، (۱۳۶۲)، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ج ۱، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیرکبیر، ص ۱۷۷.

۳. مرتضی راوندی، (۱۳۶۴)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۵، تهران: ناشر مؤلف، صص ۵۸-۵۹.

۴. تمدن اسلامی در قرن چهارم، ج ۲، ص ۱۲۳.

۵. همان، ص ۲۱۵.

۶. جامعه‌شناسی هنر، ص ۱۱۴.

۷. محمدرضا فشاهی، (۱۳۵۴)، تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فتووالی ایران، تهران: گوتنبرگ، ص ۱۱۱.

۸. طبقه سوداگر برخلاف طبقه زمین‌دار، بر اصالت و امتیازهای تباری استوار نبود و ریشه‌های کهنی نداشت. (جامعه‌شناسی هنر، ص ۲۰۵).

می‌کند.^۱ رونق و شکوفایی طبقه بازرگان به میزان زیادی مرهون کار و زحمت یک طبقه فرودست دیگر یعنی افزارمندان بود. این طبقه گذشته از دهقانان، مولدترین عنصر اقتصاد بودند. بیشتر افزارمندان در مراکز شهری می‌زیستند.^۲ سده‌های سوم تا پنجم هـ.ق افزون بر پیشرفت سریع صنعت و تجارت دوره ترقی شهرها نیز محسوب می‌شد. در واقع، بورژوازی؛ ده را تابع سیادت شهر ساخت.^۳ وجود شهر، خود نتیجه تمرکز جمعیت، ابزارهای تولیدی، سرمایه، نعمات و نیازهاست.^۴ شهرهای بزرگ ایران مانند طوس، بلخ، نیشابور، گرگان و ری مراکز پیشه، هنر و بازرگانی بودند.^۵ افزایش تضادهای طبقاتی در سده ششم و آغاز سده هفتم هـ.ق نموداری از جنبه ترقی‌خواهانه‌ی تکامل جامعه است.^۶ در دوره سلجوقیان، افزون بر شکوفایی فکری و فرهنگی، تجارت و کشاورزی نیز در ایران رونق داشت. حکومت به نسبت با ثبات و کارآمدی که تحت رهبری آنها استقرار یافت؛ موجب شد تا طبقات مختلف مردم در امنیتی نسبی به زندگی و مشاغل خود ادامه دهند.^۷ پس از کشاورزان، مهمترین و مؤثرترین طبقات اجتماعی در ایران طبقه پیشه‌وران بودند. پیشه‌ها در دوره سلجوقیان پیشرفت کردند و تجارت کالاهای سبک و تجملی رونق بسیار یافت. پیشه‌وران بیشتر در شهرها زندگی می‌کردند. در سده‌های میانه از نظر ساخت اجتماعی، طبقه جدیدی در شهرها به وجود آمد.^۸ در این زمان شهرنشینان، پیشه‌ها و تمدن بسیار پیشرفته داشتند.^۹ در شهرها، معمولاً شاه و اطرافیان او، فتودال‌ها و وابستگان آنها، تجار، پیشه‌وران، کارمندان دیوان‌ها، روحانیون و نزدیکان آنها زندگی می‌کردند.^{۱۰} اعیان

۱. همان، ص ۱۵۰.

۲. گرهارد لسنکی و جین لسنکی، (۱۳۷۴)، *سیر جوامع بشری*، ترجمه ناصر موفقیان، تهران: علمی و فرهنگی، ص ۲۶۹.

۳. *تاریخ اجتماعی ایران*، ج ۵، ص ۷۸۶.

۴. *مطالعاتی درباره‌ی طبقات اجتماعی*، ص ۳۶.

۵. *تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فتودالی ایران*، ص ۱۱۶.

۶. اسفندیار آهنجیده، (۱۳۷۹)، «دگرگونی‌های مناسبات اراضی و مالیاتی در عصر مغولان»، مجموعه مقالات اولین سمینار تاریخی هجوم مغول به ایران و پیامدهای آن، ج ۱، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ص ۶۰.

۷. «ساختار درونی امپراتوری سلجوقی»، ص ۲۰۲.

۸. *تاریخ اجتماعی ایران*، ج ۳، صص ۳۶۷، ۳۶۴.

۹. «ساختار درونی امپراتوری سلجوقی»، ص ۲۰۲.

۱۰. *تاریخ اجتماعی ایران*، ج ۵، ص ۳۸۰.

جدیدی که در سده میانه پدید آمدند بیشتر شامل بازرگانان، پیشه‌وران، مأموران و وصول مالیات و فرماندهان نظامی بودند.^۱ این اعیان جدید، طبقه‌ای تفنن طلب و تجمل پرست بودند. ریچارد فرای نیز به رخداد‌های این دوره و شکل‌گیری این فرآیند، این‌گونه اشاره دارد: «در جهان شرقی اسلام در سراسر دوران آل بویه و سامانیان تا زمان شکفتگی هنر در عهد سلجوقیان، نوعی تمدن شهری و بورژوازی در ایران پدید آمد و از برکت آن، عده‌ای صنعتگر و هنرمند و مقدار معتناهی اشیاء هنری در همه جا پخش گردید و از انحصار کاخ بزرگان خارج شد. در واقع رشد شهرنشینی و پدید آمدن شهرهای بزرگ در مشرق و گسترش فعالیت‌های بازرگانی در دوران حکومت سلجوقیان، به پیشرفت بدایع هنری در این دوره، کمک فراوانی کرد».^۲ این پدیده را می‌توان با نظریه ابن خلدون در این زمینه، تطبیق داد. ابن خلدون معتقد بود که دولت در آغاز تأسیس، به صورت بادیه‌نشین، و پس از آن رفاه و آسایش تحقق می‌پذیرد و شهرنشینی که پس از مرحله بادیه‌نشین پدید می‌آید، عبارت از تفنن در امور زندگی، تنعم و نیکو ساختن، بهتر و زیباتر کردن صنایع متداول زندگی روزمره است. صنایع در شهرهای بزرگ گسترش می‌یابند و به نسبت بیش و کمی عمران، وسایل تجمل و ناز و نعمت در آنها، ترقی می‌کنند.^۳ پس بدین ترتیب، به نظر می‌رسد که پیدایی شیوه‌های نوین ساخت و طرح‌های نوآورانه‌ی سفال‌ها و شماری از اشکال آثار فلزی (به ویژه اشیاء برنجی) از جمله رخدادها و دستاوردهای نو در این دوره و نتیجه‌گرایش و دل‌بستگی طبقه متوسط به اشیاء تجملی باشند.^۴ نوع لعاب، مضامین نقوش و نوشته‌های مندرج بر برخی سفال‌های زرین فام، جایگاه درباری و اشراف منشانه آنها را آشکار می‌سازد. شمار زیادی از این سفال‌ها دارای نوشته‌هایی شامل آیات قرآنی، احادیث، اشعار فارسی و عربی و جمله‌های دعایی و نیک‌خواهی برای مالک اثر نظیر طول عمر، لذت از زندگی، سعادت، خوش اقبالی و... می‌باشند. این نوشته‌ها جزئی از روحیه اخلاقی طبقه متوسط را بیان می‌کند. از همین رو می‌توان گفت که این سفالینه‌ها ذوق و سلیقه بورژوازی ترک یا پارسی شمال شرقی ایران را به نمایش می‌گذارند. این پدیده، یک

۱. تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فتودالی ایران، ص ۱۱۲.

۲. ر. ن. فرای، (۱۳۶۳)، تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، ج ۴، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، صص ۱۹۷-۱۹۲.

۳. آلبرت نصری نادر، (۱۳۶۳)، برداشت و گزیده‌ای از مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمدعلی شیخ، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، صص ۱۸۳، ۱۴۱.

۴. تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، ج ۴، ص ۳۱۳.

سمت و سوی اجتماعی نوین در ایران بود، که در سده‌های مورد بحث این نوشتار، برای ابراز وجود خود، شکلی دیداری می‌جست،^۱ و به نظر می‌رسد که سفال زرین فام را بایسته‌ترین آنها باید در نظر گرفت.

با توجه به گفته‌های تاریخ‌نگاران که سلجوقیان اولیه، سلسله‌ای ثروتمند بودند، احتمالاً شکل‌گیری و رشد تولید سفال زرین فام مربوط به این دوره است. در واقع، در سده‌های ششم و هفتم ه.ق که تولید صنایع دستی کوچک، رشد می‌کند و خرده بورژوازی به وجود می‌آید، افراد به دنبال اجناس فاخر و تجملی^۲ رفته و بدین ترتیب می‌توان فرض کرد که استقبالی پرشور از ظروف زرین فام در این دوران و تحت حکومت سلجوقیان محلی صورت گرفته باشد.^۳ به منظور اثبات این انگاره باید انتظار داشت که در شهرهای مهم، مراکز حکومتی و شهرهای بزرگ آن زمان مانند طوس، بلخ، نیشابور، گرگان و ری که مراکز پیشه و هنر و بازرگانی بودند،^۴ به دلیل حضور بلندپایگان و طبقه متوسط، حجم زیادی از سفال زرین فام یافت شود. با بررسی یافته‌های باستان شناسان، این گفته تأیید می‌شود، زیرا ری، کاشان و جرجان از مراکز مهم ساخت این لعاب یا واردات این سفال‌ها در دوره سلجوقیان بودند.^۵

آغاز مردمی شدن هنر و هنر واقع‌گرایانه در دوره سلجوقیان

تمامی هنرهای حکومتی که دامنه گسترده‌ای از دست ساخته‌های هنری را نیز شامل می‌شد، منعکس‌کننده‌ی سلیقه حاکم بر جامعه و نه سلیقه‌ی قاطبه‌ی مردم بودند. در واقع این جریان حکومتی بود که سلیقه عوام را تعیین می‌کرد. هنرهای زیبا زمانی که محصور در کاخ‌های بزرگان بودند؛ رواج و گسترش چندانی در بین مردم عادی نداشتند. برای نمونه، هنر تصویرگری زمانی که بر سفال‌ها و کاشی‌ها جای گرفت؛ به میان مردم راه یافت. شاید بتوان چنین گفت که هنر نقاشی حقیقی عامه مردم، نگاره‌های منقوش بر روی ظروف

۱. همان، ص ۳۰۶.

۲. منظور از اجناس تجملی بورژوازی شهری، تن آسایی و مصرف خودنمایانه لوازم و نیز تبدیل مایحتاج روزانه نظیر لباس، رختخواب، وسایل آشپزی و غذاخوری و وسایل مبارزه با گرما به اشیا فاخر و ترفنی و استفاده از چینی‌آلات، سفال‌های زرین فام، ظروف آبگینه گرانبها و ابریشم و اطلس می‌باشد.

۳. تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، ج ۴، صص ۱۹۷، ۱۹۲.

۴. تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فتودالی ایران، ص ۱۱۶.

۵. سفال زرین فام ایرانی، ص ۱۹.

بازتاب شکل‌گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال‌های زرین فام دوره سلجوقیان ... ۱۱۹

سفالین بودند؛ در حالی که نگاره‌های کتب مصور یا نقاشی‌های دیواری به سلاطین و بلندپایگان اختصاص داشت. اگر ظروف زرین‌فام در اختیار طبقه خاصی بودند و قاطبه مردم از دیدن نقوش شگرف این سفال‌ها محروم بودند، کاشی‌ها این رسالت را به خوبی انجام دادند تا عامه مردم را با این نقوش آشنا سازند. کاشی‌های زرین فام که اولین نمونه کاشی‌های نفیس مصور بودند، برای نخستین بار در اماکن مذهبی مانند مساجد و امام زادگان در معرض دید همگان قرار گرفتند. در همین زمان است که نگارگری ایرانی تبدیل به «هنر مردمی» شده و از هنر اشرافی و خاص درباری فاصله می‌گیرد. هنر مردمی، هنر راستین و ژرف عامه است که نشان دهنده‌ی زندگی روزمره می‌باشد. هنر عوام، اساساً واقع‌گرای است،^۱ و چندان به تغییرات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی وابسته نبوده و با افکار عمومی ارتباط دارد. ولی در هنر اشرافی چون هنرمند، به ناچار تابع سلیقه خریداران و پشتیبانان یعنی فرمانروایان و بلندپایگان بود، هنرها نیز تابع تغییرات سیاسی آن دوره می‌شدند.

تصویر ۲- بشقاب زرین‌فام، با نقش لیلی و مجنون در مکتب‌خانه، انستیتو هنری شیکاگو^۲ ری، اواخر سده ششم قمری، مجموعه داوید، کپنهاگ^۳

۱. جامعه‌شناسی هنر، ص ۱۰۸.

2. Oya Pancaroglu, (2007), *Perpetual Glory*, yale university press, London, p.142.

3. <http://www.davidmus.dk/en/collections>.

تصویر ۳- بشقاب زرین فام، کاشان، سده ۶ و ۷ قمری

راه یافتن هنر به میان مردم، پدیده‌ای دیگر را نیز به همراه داشت و آن تصویرسازی وقایع زندگی مردم کوچه و بازار بود که پیش از این در فرهنگ تصویری ایران بی‌سابقه بود. پژوهشگران، یکی از ویژگی‌های مهم آثار استاد کمال‌الدین بهزاد - سده نهم قمری را پرداختن به زندگی روزمره‌ی مردم عادی و تصویرگر افراد غیردرباری و غیرشاخص؛ بیان کرده و وی را مُبدع این روش در نگارگری ایرانی معرفی می‌نمایند.^۱ با بررسی سفال‌های زرین فام سده ششم ه. ق، این نکته آشکار می‌گردد که پیش از استاد بهزاد، مضمون واقع‌گرایی وارد عرصه نگارگری شده و آثاری نیز خلق گردیده است. در این سفال‌ها نوعی برداشت مردم نگارانه، جایگزین تصویرسازی از جهانی خیالی می‌گردد. بشقابی که نشانگر تصویر یک مکتب‌خانه با تمامی جزئیات آن (تصویر ۲)، ساربانان با شتر (تصویر ۳) و یا یک کاشی که دعوایی معمولی در کوچه و بازار را نمایش می‌دهد (تصاویر ۴ و ۵) نمونه‌هایی از این فرگشت می‌باشند.

تا پیش از این دگرذیسی، تصاویر رسم شده شامل صحنه‌های بارعام شاهانه، شکار، بازیاری، اسب سواری و تیراندازی، ضیافت‌های درباری و مراسم اعطای منصب می‌شد که همگی نمایشگر زندگی درباری و آداب ویژه آن بودند. (تصویر ۶).

۱. قمر آریان، (۱۳۶۲)، کمال‌الدین بهزاد، تهران: هیرمند، ص ۵۹.

بازتاب شکل‌گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال‌های زرین فام دوره سلجوقیان ... ۱۲۱

این بازنمایی زندگی روزمره و توجه به مردم معمولی، نشان‌دهنده گسترش شهرنشینی، افزایش جمعیت شهرها، رشد بورژوازی، گسترش صنعتگری و رشد سرمایه‌داری صنعتی در ایران آن روزگار است.

تصویر ۴- کاشی ستاره‌ای زرین فام، کاشان، اواخر سده ششم هـ. ق. مجموعه هنری والترز. منبع: (<http://art.thewalters.org/search/>)

تصویر ۵- کاشی ستاره‌ای زرین فام، کاشان، سده هفتم هـ. ق. مجموعه هنری والترز. منبع: (<http://art.thewalters.org/search/>)

فرآیند مردمی شدن هنر و توجه به موضوعات روزمره در این دوره و چگونگی ارتباط آن با پیدایش طبقه جدید، از منظری دیگر نیز قابل تبیین است. بنا به نظر جامعه‌شناسان، در دوره‌ای که یک طبقه، آغاز به رشد می‌کند، به ناگزیر خوشبین و مثبت است، زیرا جریان رخدادهای جامعه به سود آن است. این طبقه چون در چنین دوره‌ای کامروا و بالنده است،

واقعیت را موافق حال خود می‌بیند و با اشتیاق به واقعیت می‌نگرد و به نظام عینی جامعه و طبیعت دل می‌بندد. پس اندیشه در این دوره بیش از دوره‌های دیگر بر واقعیت منطبق است. در اروپای دوره رنسانس نیز با ترقی طبقه سوداگر، هنری واقع‌گرا ایجاد شد. در این گونه شرایط که طبقه نو می‌خواهد بر طبقه کهنه غلبه کند، مردم عادی را به همکاری می‌خواند و آنان هم که اصلاح‌طلبی طبقه نو را به سود خود می‌یابند؛ همکاری با آن را می‌پذیرند. در جریان این سازش، طبقه نو با اشتیاق، به فرهنگ عوام رو می‌کند و با واقع‌گرایی دیرین عوام، واقع‌گرایی نوین خود را نیرو می‌بخشد. بنابراین هنر عوام، صاحب اعتبار می‌شود.^۱ به عنوان مثال، در اروپای اواسط قرن شانزدهم م. / دهم ق نیز بر اثر تحولات اجتماعی، ذوق عوام در هنر رسمی راه یافت.^۲ این فرآیند به درستی مشابه فرگشتی است که در زمان سلجوقیان رخ داد و هنر واقع‌گرایانه این دوره را ایجاد نمود.

تصویر ۶ - بشقاب زرین فام، کاشان، اوایل قرن هفتم هجری، موزه اشمولین، آکسفورد.

منبع: (<http://www.potweb.org>)

۱. جامعه‌شناسی هنر، صص ۱۴۴، ۱۴۵.

۲. همان، صص ۱۴۹، ۱۲۶.

نتیجه

این پژوهش در پی بررسی و تبیین بخشی از تاریخ اجتماعی هنر سلجوقیان و ارتباط جامعه‌شناسی با هنر این دوره بوده است. رشد نقدینگی و سرمایه، رونق تجارت و تعدد پیشه‌ها، بالندگی هنر و صنعت، گسترش شهرها و رواج شهرنشینی، پیدایش طبقه متوسط، بروز تجمل‌گرایی، افزایش تقاضا برای خرید آثار فاخر، تولید فزاینده آثار هنری تجملی، خروج هنر از انحصار طبقه اشراف، دسترسی همگان به هنر و در پی آمد آنها؛ ظهور هنر واقع‌گرا از جمله رخداد‌های اثرگذار در سده‌های مورد بحث این پژوهش می‌باشند. سفال زرین فام که یکی از جلوه‌های درخشان هنر سفال‌گری دوره سلجوقیان است؛ آشکارا یک محصول تجاری وابسته به بازار خاص طبقه متوسط بود. تصاویر این سفال‌ها، بازتاب سلیقه درباری و در خدمت علایق و خواسته‌های طبقه اشراف است. برخی آثار نیز با سلیقه طبقه متوسط هم‌خوانی دارند. ظهور و رشد چشمگیر تولید سفال زرین فام در دوره سلجوقیان را می‌توان برآیند هم‌کنش میان رشد طبقه متوسط، تجارت، ثروت و شهرنشینی دانست. این پدیده به نوبه خود، مردمی شدن و امکان دسترسی همگانی به هنر در این دوره را به ارمغان آورد. نمایش مردم عادی و صحنه‌هایی از زندگی روزمره آنان در آثار تصویری این دوره نیز رهاورد همگانی شدن هنر است. زمانی که بازار اجتماعی هنر دگرگون شد و سوداگران نوحاسته اهمیت یافتند؛ شیوه‌ای تازه در هنر پیش آمد و هنرمند مطابق خواسته سوداگران که از قیود و سنن و تشریفات اشرافی دور بودند به خلق آثاری مردمی پرداخت. در واقع، این هنر به قالب‌های زندگی مردم عادی در آمد.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها و مقالات:

- آریان، قمر، (۱۳۶۲)، *کمال‌الدین بهزاد*، تهران: هیرمند.
- آریان پور، امیرحسین، (۱۳۵۵)، *جامعه‌شناسی هنر*، تهران: دانشگاه تهران.
- آهنجیده، اسفندیار، (۱۳۷۹)، «دگرگونی‌های مناسبات اراضی و مالیاتی در عصر مغولان»، در: *مجموعه مقالات اولین سمینار تاریخی هجوم مغول به ایران و پیامدهای آن*، ج ۱، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- ادیبی، حسین، (۱۳۵۸)، *طبقه متوسط جدید در ایران*، تهران: جامعه.
- باسورت، کلیفورد ادموند، (۱۳۸۱)، *سلسله‌های اسلامی جدید: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- بحرانی، محمدحسین، (۱۳۸۸)، *طبقه متوسط و تحولات سیاسی در ایران*، تهران: آگاه.
- بردلی، هریت، (۱۳۸۶)، *دگرگونی ساختارهای اجتماعی: طبقه و جنسیت*، ترجمه محمود متحد، تهران: آگه.
- پرایس، کریستین، (۱۳۵۵)، *تاریخ هنر اسلامی*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: امیرکبیر.
- پوپ، آرتور اپهام، (۱۳۸۴)، *شاهکارهای هنر ایران*، ترجمه و اقتباس پرویز ناتل خانلری، تهران: علمی و فرهنگی.
- حلمی، احمد کمال‌الدین، (۱۳۸۳)، *دولت سلجوقیان*، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- رامین، علی، (به کوشش)، (۱۳۸۷)، *مبانی جامعه‌شناسی هنر*، ترجمه علی رامین، تهران: نی.
- راوندی، مرتضی، (۱۳۵۷)، *تاریخ اجتماعی ایران*، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- _____، (۱۳۶۴)، *تاریخ اجتماعی ایران*، ج ۵، تهران: ناشر مؤلف.
- فرای، ر. ن. (۱۳۶۳)، *تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه*، ج ۴، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- فشاہی، محمدرضا، (۱۳۵۴)، *تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فتودالی ایران*، تهران: گوتنبرگ.
- گورویچ، ژرژ، (۱۳۵۷)، *مطالعاتی درباره طبقات اجتماعی*، ترجمه باقر پرهام، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- لمبتون، ا. ک. (۱۳۷۱)، «*ساختار درونی امپراتوری سلجوقی*»، در: *تاریخ ایران کمبریج*، ج ۵، به کوشش ج. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- لنسکی، گرهارد و جین لنسکی، (۱۳۷۴)، *سیر جوامع بشری*، ترجمه ناصر موفقیان، تهران: علمی و فرهنگی.
- متز، آدام، (۱۳۶۲)، *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*، ج ۱ و ۲، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیرکبیر.
- مهاجرنیا، محسن، «*طبقه متوسط در ایران*»، *نشریه زمانه*، سال سوم، شماره ۲۴، ۱۳۸۳.
- نصری نادر، آلبرت، (۱۳۶۳)، *برداشت و گزیده‌ای از مقدمه این خلدون*، ترجمه محمدعلی شیخ، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

بازتاب شکل‌گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال‌های زرین فام دوره‌ی سلجوقیان ... ۱۲۵

- واتسون، الیور، (۱۳۸۲)، *سفال زرین فام ایرانی*، ترجمه شکوه ذاکری، تهران: سروش.
- ویلسن، ج. کریستی، (۱۳۶۶)، *تاریخ صنایع ایران*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: فرهنگسرا.

- Clinton, Margery (1991), *Lustre*, Batsford, London.
- Watson, Oliver (1975), "Persian Lustre ware From the 14th to the 19th Centuries", *LeMonde Iranien et L'Islam*, Paris, vol: 3.

منابع تصاویر:

- Pancaroglu, Oya (2007), *Perpetual Glory*, yale university press, London.
- <http://art.thewalters.org/search>
- <http://www.davidmus.dk/en/collections>
- <http://www.potweb.org>